

Ljudska kurjava in razsvetljava

R. Ložar

Kurjava. Običajno gorivo v naših podeželskih gospodinjstvih je les. Hrano kuhajo z drvimi, kadar pa pripravljajo peč za peko kruha, zakurijo »grmado« z butarami, fažami¹ (Kranjska gora in okolica). Da se polena raje vnamejo in potem tudi bolje gore, služijo razni pripomočki v obliki nog.² Drva in butare nalože pri nas ponekod običajno v opaz pod napuščem lesenega dela hiše, onega, kjer se nahaja »hiša«, kar daje tem lesenim stavbicam lepo in prijetno lice.³

Pozimi, ko je treba »hišo« stalno segrevati, vzdržujejo ogenj v peči s tem, da nakladajo nanj velika polena, grče in šture, ki potem počasi dogorevajo. Na Sv. Gori pri Litiji se imenuje taka grča *runkel*.⁴ Zlasti o božiču, na sveti večer, je treba vzdrževati ogenj v peči, ker ima ogenj tedaj obredni pomen, polena pa ponekod posebne nazive. V Beli Krajini pravijo takemu polenu *badnjak*,⁵ na Goriškem *božič*,⁶ v Pazinu v Istri pa *čok ali glava*.⁷

Drugo gorivo, znano v naših krajih, je šota, ki je bila zlasti v rabi na Ljubljanskem Barju in v okolici. V Krakovem so v marsikaterem gospodinjstvu še pred 20 leti kurili s šoto, pa tudi za peko kruha z njo peč segrevali in sedaj, ko je stiska za gorivo, se zopet množe poročila o njeni uporabi.⁸ S šoto so kurili tudi na Pohorju, vendar ker je vsebovala preveč lesa, ni imela iste vrednosti kot ljubljanska.⁹

Preden so prišle v navado žveplenke, so napravljali ogenj s kresilno gobo, ki so je imeli v vsaki hiši nekaj na zalogi, ter s kresilnim kamnom (Rateče, Motnik, Tržič).¹⁰ Gobo so v okolici Motnika kuhali v lugu še leta 1900 in to zlasti stari kadilci, pastirji, drvarji in žgalci.¹¹ Podobno veli tudi poročilo iz Velikih Lašč.¹² Ukresano gobo je kurjač vzel v roko, jo ovil s suho drobno travo ali slamo, omot vihtel po zraku, da se je vnel, nato pa ga je dal pod suhljad (Motnik). Križnik piše, da so ogenj dobivali tudi

¹ Brdnik Tine, Nekaj jezikoslovnih posebnosti v Kranjski gori. DS III, 1890, 88.

² Ložar R., Narodopisje Slovencev I., 90.

³ Ložar R., Narodopisje Slovencev I., 77 (pri osrednjegorenski hiši); pa tudi v Bohinju (Jereka) je ta navada doma.

⁴ Zapisek v arhivu Etnografskega muzeja.

⁵ P. Turnšek M., Pod vernim krovom. 1943, str. 41.

⁶ Turnšek, n. d. 44.

⁷ Turnšek, n. d. 41, 44.

⁸ Rezanje šote je bila tudi razvita obrt, kajti od l. 1776. dalje so jo dobavljali okoličani ljubljanski tovarni za soliter. Novak J., Zgodovina brezoviške župnije. 1907, str. 40.

⁹ Koprivnik J., Pohorje. Plan. Vestnik, 1913, 50.

¹⁰ Rateče: Lavtižar J., Kranjska Sibirija. Plan. Vestnik 1906, 126. Motnik: G. Križnik, Iz Motnika. Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena. 1900, 153. Tržič: V. Kragl, Zgodovinski drobci župnije Tržič. 1934, 108.

¹¹ Križnik, 153.

¹² Mrkun A., Narodopisje velikolaškega okraja. I. zv. 1943, str. 56.

z drgnjenjem lesa. Verjetno je tako razumeti tudi belokranjsko »naribanje ognja«. ¹³ Zaradi vnemanja šišk pri kolesih je že marsikateri mlin pogorel. Žveplenke imajo svojega predhodnika v preprosti obliki prtene niti, katero so v Motniku in okolici napojili z žveplom ter jo potem prižgali. ¹⁴ Ogenj je bil svoje čase mnogo bolj dragocena zadeva nego dandanašnji; v Trziču so ga ohranjali s potresanjem soli, navadno pa so ga zagrinjali z žerjavico. ¹⁵

R a z s v e t l j a v a. Za razsvetljava so porabljali naši ljudje najprej trske (Rateče, Motnik, Tržič, Pohorje). ¹⁶ Navadno so kurili smrekove, pa tudi bukove, borove in javorjeve; dočim so morali bukove naobliti, so borove in javorjeve nacepili (Križnik). Trske so tam, kjer so imeli léve, stavljali vanje, da so počasi s plamenom gorele. ¹⁷ Na Pohorju so dečki s trskami svetili tericam pri teritvi (Koprivnik). Z njimi pa so si ljudje tudi zunaj svetili, n. pr. v Sostrem pri Ljubljani na poti k polnočnici, ¹⁸ v Motniku na bližnjih potih. Navadno so pa trske stavljali oz. zatikali v lesene in kasneje v železne klešče, imenovane h l a p e c, č e l e š n i k (Motnik), č a l i š n e k (Koroško), ¹⁹ š t o b e r (Poljanska dolina), ²⁰ s v e č n j a k, s v e č n i k (Bela Krajina), ²¹ nataknjene na palici, stoječi bodisi v križni nogi ali v pokončnem trinožniku, ²² tudi imenovanem ponekod h l a p e c, ponekod b a b a. Trska je morala biti obrnjena poševno navzdol, da je lepo gorela.

Trskam podobno svetilo so različne plamenice ali bakle. Napravljali so jih iz raznega tvoriva. Omenja jih že C z a p l o v i c s za Prekmurje, ²³ imenovali so jih l u č i n e. ²⁴ V Sostrem so napravljali bakle iz s l a m e, ²⁵ v Motniku pa so imeli brezove bakle. ²⁶ Turnšek poroča o s smolo zalitih brezovih metlah, ki so služile kot bakle za na pot k polnočnici, a ne navaja kraja. ²⁷

Nadaljnja priprava za razsvetljava so različne sveče, kandelev (Rož). ²⁸ Delali so jih običajno iz loja kar doma s pomočjo posebnih kalupov iz železne pločevine, kakršnih je precej ohranjenih; v Trziču pa baje tudi iz olja (Kragl, 108). V inventarju Kalanove imovine iz leta 1723. se

¹³ Lokar J., Belokranjska hiša. Carniola III, 1912, 18.

¹⁴ Križnik, 154.

¹⁵ Kragl, Zgod. drobci, 108.

¹⁶ Rateče: Lavtižar, 126; Motnik: Križnik, 153; Tržič: Kragl, 108 in Justinova M., Cerkveni Glasnik, 1928, februar; Pohorje: Koprivnik 1914, 66.

¹⁷ O levah Ložar R., Narodopisje Slovencev I, 92.

¹⁸ Zapisek v Etnografskem muzeju.

¹⁹ Motnik: Križnik, 154; Koroško: I. šašel, Narodno blago iz Roža. Arhiv za zgod. in narodopisje II, 1936—37, 67.

²⁰ Tavčar I., Cvetje v jeseni, 34 (izdaja Ivan Prijatelj).

²¹ Murko M., Zur Geschichte des volkstümlichen Hauses bei den Südslawen. Mitth. Anthropol. Ges. 35, 1905, 21.

²² Kotnik F., Slovenske starosvetnosti. 1943, slika str. 33.

²³ Czaplóvics J., Croaten und Wenden in Ungarn. 1829, str. 96.

²⁴ Župnik Košič iz l. 1825. Po J. Mal, Zgodovina slov. naroda, str. 624.

²⁵ Zapisek Etnografskega muzeja.

²⁶ Križnik, str. 154.

²⁷ Turnšek, Pod vernim krovom I, 10.

²⁸ Turnšek, Pod vernim krovom I, 37.

omenja en tak pločevinast lij za vlivanje ter 41 sveč.²⁹ V sredi kalupa so potegnili stenj ter vlili v kalup loja; ko se je ta strdil, so cev nekoliko segreli ter potegnili svečo s stenjem iz nje. Leta 1859. daje nekdo v Novicah navodila za vlivanje sveč na ta način, iz česar bi se dalo sklepati, da je bil ponekod še neznan.³⁰ Za stenj je isti poročevalec slišal nekje izraz *vezih a*. Lojeva sveča je predhodnik današnje sveče. V Motniku so jih opustili okoli leta 1900. in so spadale med razsvetljavo boljše vrste,³¹ v Ratečah so pa še pred kratkim poznali samo lojeve sveče.³² Pripravi za utrinjanje sveč so rekali v Poljanskih hribih *hlapec ali utrinjač*.³³

Ponekod so prišli do luči na preprost način s tem, da so na žerjavico v ponvi vlivali kako gorljivo snov. *Abram* je v stanu na planini Zapotok videl spravnikar vsipati v žerjavico ali milavo smolo. Takemu svetilu so pravili *lukež*.³⁴

Najbolj razširjeno novejše svetilo so bile različne *leščerbe*, *repiče* (Bela Krajina).³⁵ Leščerbe so stari rimski nagrobni svetilki podobne pločevinaste škatljice srčaste oblike z več luknjicami, izmed katerih je ena za stenj, dočim ena dovaja zrak ter služi za dolivanje goriva. V Beli Krajini so bile starejše leščerbe lončene, šele v novejšem času so pločevinaste.³⁶ Navadno so bile obešene na železni žici, bodisi v kuhinji, bodisi v hiši, pa tudi za štober so jih zatikali in obešali namesto trsak.³⁷ Običajno so za leščerbe rabili olje domačega izdelka, repično (Tržič),³⁸ laneno, bučno, žirovo, pa tudi laško olje. Služila pa je zato tudi svinjska mast.³⁹ Neko tako svetilo so imenovali na Štefanji gori pri Velesovem *metka*;⁴⁰ z metko so spremljali Marijo na njenem potovanju v šenkovem turnu,⁴¹ Primitivno svetilo je izdolbena repa, v katero so nalili loja,⁴² služeca pri jaslicah. Uporaba repe kaže najbrž na staro, obredno svetilo. Olje so potem uporabljali tudi v laternah s steklenimi okni, vendar pa je pravo svetilo zanje sveča. Stara laterna je iz železne, mnogokrat preluknjane pločevine in valjaste oblike ter zgoraj stožčastega nastavka. *Laterne* so služile zlasti za na pot (Motnik). Ko se je pojavil petrolej, je nezanimiva petrolejka izpodrinila stara ljudska svetila.

²⁹ Andrejka R., Star kmečki inventar iz 18. stol. Etnolog VII, 1934, 42.

³⁰ Novice 1859, 42.

³¹ Križnik, n. d., str. 154.

³² Lavtižar, 126.

³³ Tavčar, Cvetje, 34.

³⁴ Na Zapotoku. Plan. Vestnik XII, 1906, 93. Tudi Erjavec, Iz potne torbe, LMS, 1882/83, 212 že omenja to svetilo.

³⁵ Lokar, Belokranjska hiša 1912, 20.

³⁶ Lokar, n. d., str. 20.

³⁷ Tavčar, Cvetje, 28.

³⁸ Kragl, Zgod. drobci, 108.

³⁹ Svinjsko mast so uporabljali za gorivo zlasti v starejših stoletjih, posebno v svetilkah, kakršnih dva primera sta bila najdena v razvalinah gradu Gornje Celje. (Ložar R., Staroslov. in srednjeveško lončarstvo v Sloveniji. GMDS XX, 1939, 221). Takih leščerb zaenkrat z naših kmetov še ne poznamo.

⁴⁰ Naš dom, 21, 1929, 148.

⁴¹ Turnšek, Pod vernim krovom I, 19.

⁴² Turnšek, n. d., 33. Avtor ne navaja kraja.